

А.М. Горайнов,
суддя Київського апеляційного
адміністративного суду,
здобувач кафедри
цивільного права № 1
Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

S u m m a r y
The article deals with the problem of liability in civil law. On the basis of general provisions and comparative analysis of sectoral concepts the author defines correlation between “coercion” and “civil liability”

Примус і цивільно-правова відповідальність

Правові категорії «примус» і «відповідальність» не залишаються поза увагою науковців. У різні часи було проведено ґрунтовні дослідження як загальних проблем юридичної відповідальності, так і її галузевих різновидів. Певні аспекти відповідальності відображено у працях таких вчених, як С.С. Алексєєв, Б.С. Антимонов, О.С. Іоффе, М.С. Малєїн, Г.К. Матвєєв, В.О. Тархов та ін. Серед вітчизняних правників питання відповідальності в цивільному праві вивчали, зокрема, Л.М. Баранова, В.І. Борисова, В.М. Коссаk, Н.С. Кузнецова, В.В. Луць, В.Д. Примаk, І.В. Спасиbо-Фатєєва. На нашу думку, цивільно-правова відповідальність ще довго буде об’єктом досліджень, оскільки порівняно з іншими видами відповідальності (кримінальною, адміністративною, дисциплінарною тощо) вона має найвиразніші специфічні ознаки. Наявність різних характеристик відповідальності в цивільному праві зумовлює труднощі в застосуванні загальноприйнятих теоретичних концепцій і висновків. Одним із складних питань є співвідношення правових категорій «примус» і «цивільно-правова відповідальність».

Залежно від функціонального призначення цивільні правовідносини поділяють на регулятивні та охоронні. З огляду на те, що регулятивна функція в цивільному праві вважається однією з основних, більшість цивільно-правових норм упорядковують саме регулятивні відносини. Охоронні правовідносини встановлюються у разі вчинення особою цивільного правопорушення і спрямовані на усунення його негативних наслідків для учасників цивільних правовідносин

Мета цієї статті — на основі вивчення загальнотеоретичних положень та порівняльного аналізу галузевих концепцій визначити співвідношення між зазначеними категоріями.

Залежно від функціонального призначення цивільні правовідносини поділяють на регулятивні та охоронні. Регулятивні правовідносини виникають переважно із правомірних дій суб’єктів та існують при нормальному, позитивному розвитку взаємодії між ними. З огляду на те, що регулятивна функція в цивільному праві вважається однією з основних, більшість цивільно-правових норм упорядковують саме регулятивні відносини. Охоронні правовідносини, навпаки, встановлюються у разі вчинення особою цивільного правопорушення і спрямовані на усунення його негативних наслідків для учасників цивільних правовідносин. Регулятивні та охоронні правовідносини пов’язані між собою, що виявляється в їх взаємотрансформації за певних обставин. Як зазначають Б.Л. Хаскельберг та В.В. Ровний, з моменту порушення регулятивного

зобов'язального правовідношення у кредитора виникає суб'єктивне право на захист і обов'язок боржника, які становлять зміст охоронного правовідношення, в межах якого реалізуються міри відповідальності¹. Основне призначення охоронних правовідносин — охорона прав суб'єкта, відновлення його суб'єктивного права, відшкодування завданих йому збитків, тобто повернення до нормального стану регулятивних правовідносин. Усталеною є позиція, що, по-перше, цивільно-правова відповідальність — також категорія, яка існує тільки в охоронних правовідносинах, і, по-друге, будь-які види державного примусу реалізуються в межах охоронних правовідносин. Вважаємо, що можна погодитися лише з першою частиною цієї думки.

Цивільно-правова відповідальність — це самостійний вид юридичної відповідальності, для якого характерні всі загальні особливості юридичної відповідальності

У теорії права юридична відповідальність визначається як передбачені нормами права і здійснювані в правових відносинах у процесуальному порядку уповноваженими державою суб'єктами засоби державного примусу до особи, яка вчинила правопорушення, що тягне для неї обов'язок зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм². Юридичну відповідальність розглядають також як вид і міру державно-владного (примусового) зазнання особою втрат благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення³. Відповідальність — це застосування та реалізація санкції у випадку правопорушення⁴. Як бачимо, є різні визначення поняття «юридична відповідальність», однак усі вони відображають таку обов'язкову ознаку відповідальності, як примус, зокрема державний.

Цивільно-правова відповідальність — це самостійний вид юридичної відповідальності, для якого характерні всі загальні особливості юридичної відповідальності. У зв'язку з тим, що в цивільному законодавстві немає визначення відповідальності за порушення суб'єктивних цивільних прав, це питання також дискусійне. Цивільно-правову

відповідальність розуміють як забезпечене державним примусом або його можливістю покладення майнових позбавлень на особу, яка допустила правопорушення⁵. Цей вид відповідальності вважають також однією із форм державного примусу, що полягає у стягненні судом із правопорушника на користь потерпілого майнових санкцій, які перекладають на правопорушника не вигідні майнові наслідки його поведінки та спрямовані на відновлення порушеної майнової сфери потерпілого⁶. Цивільно-правову відповідальність розглядають і як застосування до правопорушника у випадку здійснення ним протиправних дій або бездіяльності передбачених договором чи законом заходів державного примусу у виді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру⁷. Не

з усіма цими визначеннями можна погодитися. Зокрема, спірним є те, що цивільно-правова відповідальність застосовується тільки в судовому порядку. Однак, як і у випадку

з юридичною відповідальністю, всі науковці наголошують, що відповідальність у цивільному праві — реакція на правопорушення, і вона має примусовий характер.

Як юридичну відповідальність вважають різновидом соціальної відповідальності, так і державний примус виокремлюють у самостійний вид соціального примусу

Безперечно, заходи цивільно-правової відповідальності реалізуються лише в межах правоохоронних відносин. Підставою для застосування відповідальності є правопорушення, яке водночас призводить до виникнення охоронних правовідносин. Зауважимо, що йдеться про ретроспективну відповідальність, яка передбачає покарання або компенсацію за правопорушення, а не позитивну, що полягає в заохоченні до належної поведінки суб'єктів. Регулятивну функцію права пропонували розглядати як таку, що охоплює всі інші, зокрема й охоронну⁸, однак цю пропозицію підтримали не всі науковці. Таким чином, цивільно-правова відповідальність не проявляється в регулятивних правовідносинах.

Як юридичну відповідальність вважають різновидом соціальної відповідальності, так і державний примус виокремлюють у самостійний

¹ Див.: Хаскельберг Б.Л., Ровный В.В. Индивидуальное и родовое в гражданском праве. 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2004. — С. 162.

² Див.: Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. — Х., 2009. — С. 375.

³ Див.: Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підруч./ пер. з рос. — Х., 2006. — С. 642.

⁴ Див.: Лейст О.Э. Санкции в советском праве. — М., 1962. — С. 85.

⁵ Див.: Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. 2-е изд., доп. — М., 2006. — С. 161.

⁶ Див.: Гражданское право: В 4 т. Том 1. Общая часть: Учебник / Отв. ред. Е.А. Суханов. — 3-е изд., перераб. и доп. — М., 2004. — С. 590.

⁷ Див.: Цивільне право України: Підручник У 2 т. / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л. Яроцького. — К., 2004. — Т. 1. — С. 271.

⁸ Див., напр.: Фатхуллін Ф.Н. Проблемы теории государства и права. Курс лекций. — Казань, 1987. — С. 206.

вид соціального примусу. Існують різні визначення цього поняття. Так, державний примус — метод державно-владного обмеження свободи вибору суб'єкта права, реалізований за допомогою заходів силового тиску на його свідомість і поведінку з боку уповноважених органів і посадових осіб, заснованого на праві та здійснюваного в межах права⁹.

Підставою для застосування заходів правового примусу в цивільних відносинах може бути не тільки неправомірна винна поведінка їх учасників, а й інші встановлені договором або законом обставини

Правовий примус розглядають як одну із стадій механізму правозастосування¹⁰, а також як допоміжний державно-владний спосіб стримування негативних вольових спрямувань певних суб'єктів для забезпечення їх підкорення нормам права¹¹.

На жаль, дослідники не завжди розмежовують форми (види) примусу, зокрема державно-правовий і правовий примус. Це різні поняття, які не можна ототожнювати. Державний примус є видом правового, а правовий, на відміну від державного, може здійснюватися не тільки державно-владними органами, а й іншими суб'єктами, до яких належать і учасники цивільних правовідносин. Так, примусовий вплив на поведінку та волю правопорушника можливий при самозахисті (ст. 19 Цивільного кодексу України; далі — ЦК). У такому разі примусові заходи, що спрямовані на захист особою свого цивільного права та права інших осіб від порушень і протиправних посягань, застосовуються не державою (уповноваженими нею органами і посадовими особами), а будь-яким суб'єктом. До того ж підставою для застосування заходів правового примусу в цивільних відносинах може бути не тільки неправомірна винна поведінка їх учасників, а й інші встановлені договором або законом обставини.

Одна з особливостей цивільного права — це те, що у випадках, встановлених законом, можливим є покладення відповідальності на особу навіть за відсутності її вини в порушенні суб'єктивних прав інших осіб та невиконанні покладеного на неї обов'язку. Водночас це означає, що примусовий вплив здійснюється на особу незалежно від наявності її вини. Відповідно до ст. 353 ЦК у разі стихійного лиха, аварії, епідемії,

епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом. В цьому разі примусове відплатне вилучення майна у власника не пов'язується з його поведінкою. Підстава для застосування примусових заходів — наявність надзвичайних обставин на певній території

та суспільна необхідність в акумулюванні певного виду майна для запобігання негативним наслідкам чи для їх усунення. Відносини, що встановлюються між власником та органом, уповноваженим здійснювати реєстрацію майна, не є правоохоронними. Таким чином, правовий примус може існувати не тільки в межах охоронних правовідносин.

Цивільно-правова відповідальність — самостійний галузевий різновид юридичної відповідальності. Крім загальних ознак юридичної відповідальності, вона має специфічні, властиві лише їй. Це стосується й примусу. Застосування примусу для реалізації правових приписів не є особливістю однієї з галузей права. Воно притаманне їм усім¹². Однак помилковим було б вважати, що примусові засоби, які застосовуються в різних галузях права, не мають особливостей у механізмі їх застосування, у призначенні та цільовій спрямованості. Не враховувати зазначених особливостей не можна, оскільки застосування примусу, який не відповідає відносинам, що регулюються, неефективне і навіть може спричинити цим відносинам певну шкоду¹³.

Критерієм класифікації примусових засобів зазвичай є мета їх застосування. Залежно від спрямованості впливу та результату застосування в теорії держави і права виокремлюють примусові засоби відповідальності, захисту суб'єктивних прав (або правовідновлювальні), превентивні та засоби припинення. Аналіз досліджень із питань застосування засобів примусу в різних галузях права свідчить про те, що така класифікація — базова. З урахуванням специфіки відносин, що регулюються нормами певної галузі права, та особливостей їх регулювання ці засоби уточнюються, доповнюються та набувають конкретного змісту. Так, в адміністративному праві виокремлюють заходи відповідальності, припинення, упереджувальні заходи й такі, що пов'язані з надзвичайними ситуаціями¹⁴, а також правовідновлювальні та заходи процесуального забезпечення¹⁵. У кримінальному

¹² Див.: Яковлев В. Ф. Значч. праця. — С. 145.

¹³ Див.: Там само.

¹⁴ Див.: Коломоєць Т. Адміністративний примус у публічному праві як новітній інститут системи права України // Право України. — 2005. — № 10. — С. 5.

¹⁵ Див.: Каплунов А. И. О классификации мер государственного принуждения // Государство и право. — 2006. — № 3. — С. 8.

⁹ Див.: Скакун О. Ф. Значч. праця. — С. 636.

¹⁰ Див.: Котюк В. О. Теорія права. Курс лекцій: Навч. посібник. — К., 1996. — С. 147.

¹¹ Див.: Ардашкин В. Д. К теории правоохранительного механизма // Правоведение. — 1998. — № 1. — С. 35.

процесі серед заходів примусу розрізняють заходи відповідальності, захисту правопорядку та відновлення законності¹⁶, відповідальності, припинення та захисту¹⁷. До цивільно-процесуальних заходів примусу зараховують заходи відповідальності, захисту та превентивні¹⁸.

У цивільному праві зазвичай виокремлюють міри захисту суб'єктивних цивільних прав та цивільно-правової відповідальності. Як зазначає В.Ф. Яковлев, якщо кримінальне право пов'язує примус головним чином з одним із різновидів санкцій — мірами відповідальності, то цивільне право використовує його для забезпечення й інших санкцій, зокрема мір захисту суб'єктивних прав¹⁹. Однак до цієї класифікації потрібно ставитися критично, оскільки в ній не додержано критерію розмежування цих мір. Цивільно-правова відповідальність є складовою захисту цивільних прав. Отже, міри відповідальності охоплюються категорією «міри захисту». Тому доцільно зазначити, що серед засобів захисту суб'єктивних цивільних прав виокремлюють засоби відповідальності та засоби захисту, що не належать до цивільно-правової відповідальності.

Цивільно-правова відповідальність завжди забезпечується державним (правовим) примусом, навіть у тих випадках, коли правопорушник добровільно виконує покладені на нього додаткові обтяження

Крім того, до примусових заходів, що застосовуються в цивільному праві, можна також зарахувати превентивні (вимога власника про заборону вчинення дій, які можуть порушити його право, або про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню — ч. 2 ст. 386 ЦК). У цивільному праві заходи примусу встановлюються законом або домовленістю (договором) учасників відносин. Отже, категорії «примус» і «відповідальність» у цивільному праві за змістом не збігаються.

Дискусійним є питання щодо наявності примусу у випадках добровільного відшкодування шкоди чи сплати неустойки правопорушником. Вважається, що ні примусова, ні добровільна реалізація покладених на відповідальну особу мір відповідальності не заперечує наявності правового примусу. Інакше кажучи, добровільність

не виключає примусовості. На перший погляд ця теза суперечлива, оскільки в ній поєднані дві категорії-антиподи. У цивільному праві є багато класифікацій, які ґрунтуються саме на протиставленні цих понять (наприклад, добровільний і примусовий порядок припинення юридичної особи, зміни черговості одержання права на спадкування тощо). Однак міри цивільно-правової відповідальності — один із видів примусових засобів. Таким чином, цивільно-правова відповідальність завжди забезпечується державним (правовим) примусом, навіть у тих випадках, коли правопорушник добровільно виконує покладені на нього додаткові обтяження.

У свою чергу, основною сферою примусового впливу на поведінку учасників цивільних відносин, безперечно, є інститут цивільно-правової відповідальності. Головна функція відповідальності в цивільному праві — відновлення порушеного суб'єктивного права або компенсація завданої правопорушенням шкоди. У цивільному праві немає монополії держави, уповноважених нею органів на встановлення мір відповідальності. У процесі саморегулювання цивільних відносин, реалізуючи принцип свободи договору, особи можуть визначити види, умови та порядок застосування мір відповідальності. Оскільки в цивільному праві визначені випадки «відповідальності без вини», примус не завжди є реакцією на порушення у повному складі.

Як зазначено вище, у цивільному праві регулятивні відносини превалюють над охоронними. Більшість цивільно-правових норм спрямована на регулювання правових зв'язків між суб'єктами, що встановлюються в межах їх нормального, позитивного розвитку. Цим цивільне право відрізняється, зокрема, від кримінального, норми якого здебільшого регулюють відносини, які виникли в результаті вчинення злочину (правопорушення). Саме тому категорії «примус» і «відповідальність» вважаються не головними, а допоміжними, а їх основне призначення — забезпечити реалізацію суб'єктивних цивільних прав і належне виконання цивільних обов'язків учасниками цивільних відносин.

Таким чином, правові категорії «примус» і «цивільно-правова відповідальність» не тотожні, але взаємопов'язані. Примус може існувати й без цивільно-правової відповідальності (наприклад, міри захисту суб'єктивних цивільних прав), але для мір цивільної відповідальності завжди характерна наявність примусу.

¹⁶ Див.: Рожнова В. Співвідношення примусу, відповідальності та санкцій у сфері кримінального судочинства // Право України. — 2000. — № 11. — С. 108.

¹⁷ Див.: Адрианова Ю. С. О принуждении и ответственности в уголовном процессе // Проблемы права на защиту и юридической ответственности: Тезисы сообщений на межвузовской конференции молодых ученых-юристов. — Воронеж, 1987. — С. 67.

¹⁸ Див.: Цихоцкий А. В. Меры принуждения в гражданском процессуальном праве // Проблемы права на защиту и юридической ответственности: Тезисы сообщений на межвузовской конференции молодых ученых-юристов. — Воронеж, 1987. — С. 45.

¹⁹ Див.: Яковлев В. Ф. Знач. праця. — С. 155.